

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2185-4606>

УДК 159.922+340.11]:17.022.1-057.36

Кобець Олександр Володимирович

*доктор психологічних наук, професор кафедри психології,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,*

м. Умань, Україна

kobets@ukr.net

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ЗМІСТУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЮРИСТА

Формування теоретичних правових знань означає перехід від зовнішніх наслідувальних актів правослухнянної поведінки до їхньої інтеріоризації, тобто переведення в план внутрішніх інтелектуальних дій, утворюючих у своїй сукупності орієнтовну основу свідомо регульованої правової поведінки. Зміст такої орієнтовної основи (концептуальної моделі) визначає характер здійснюваних суб'єктом практичних дій - їхню екстеріоризацію відповідно до засвоєних норм моралі і права.

Ключові слова: правові знання, наслідувальні акти, правослухняна поведінка, інтеріоризація, правова поведінка.

Вступ. В галузі прокурорської діяльності дія права неможлива без активної творчої ролі правосвідомості суб'єкту. Поряд з такими елементами правового регулювання, як норми права, правовідносини, акти реалізації юридичних прав і обов'язків, неминуче функціонує правосвідомість на кожній стадії механізму правового регулювання. Крім того, правосвідомість у єдності з іншими формами суспільної свідомості координує характер правового регулювання з іншими видами соціального регулювання, зокрема з моральним [1].

Роль правосвідомості в реалізації права, в регулюванні поведінки людей у правовій сфері дозволяє виділити регулятивну функцію правосвідомості. У галузі правосвідомості можна виділити суспільну й індивідуальну правову свідомість. Нас цікавлять особливості розвитку й функціонування індивідуальної, спеціалізованої (професійної) правосвідомості. В елементах соціальної структури правосвідомості - суспільному, груповому, індивідуальному - «присутні» у різних пропорціях всі рівні правосвідомості. Однак кожний рівень «тяжіє» до певного елемента правосвідомості, маючи власну структуру, пов'язану з практичною діяльністю суб'єктів у сфері правового регулювання.

Мета статті – розкриття соціальної природи концептуального змісту правосвідомості юриста.

Результати. У суспільстві сформувалися моральні вимоги, що мають загальнолюдське значення і є досягненням цивілізації (вимога піклуватися про дітей, старих людей, допомагати хворим, бідним і т.п.). Ряд вимог (не вбий, не вкрадь і т.п.) релігійної моралі теж відноситься до загальнолюдських цінностей. На поведінку особистості впливають сформовані звичаї, традиції, норми моралі, правові норми, етичні та естетичні норми.

Особливе навантаження в комплексі вищевказаних понять при розробці проблем правових норм і нормативної правослужняної поведінки полягає на юридичну психологію, оскільки саме вона, виступаючи в контакті з юриспруденцією, як предмет дослідження взаємопов'язує, поширення і механізм дії правових норм, специфіку і закономірності нормативної поведінки і нормативної регуляції.

Як засоби і форми соціальної регуляції поведінки соціальні норми виконують у суспільстві різноманітні і важливі правові функції. Вони вмикаються в систему соціального контролю суспільства, утворюють його нормативно-ціннісну систему культури, забезпечують існування і функціонування суспільних інститутів [2]. Усі відомі соціальні норми

виступають як засоби накопичення, збереження і передачі соціального досвіду.

Соціальні функції правових норм, можливість їх реалізації і виконання обумовлені особливими властивостями і призначенням. Зовнішні, позаособистісні вимоги суспільства за допомогою правових норм і в їхній формі адресуються і пред'являються людині як особистості і члену тієї чи іншої групи, спільноти, суспільства. Виконання правовими нормами своїх соціальних функцій можливо тільки при їх дієвості й ефективності як засобів правової регуляції поведінки. Це визначає соціальне значення питання про психологічні і соціально-психологічні механізми правових норм, закономірності нормативної поведінки і процесу її регуляції.

Накопичений соціальний можна вважати марним, якщо не буде доведений до реальної людини по каналах соціальних норм. Саме тому ми вважаємо найважливішою соціальною функцією правових норм забезпечення сполучення позаособистісних правових вимог, умов і завдань суспільства з поведінкою особистості. При здійсненні даної соціальної функції правові норми виявляються ввімкнутими (а можливо, і формуючими) у систему зовнішніх і внутрішніх умов і засобів регуляції нормативної поведінки [3].

Наявність системи правових норм дозволяє виділяти нормальну й аномальну, законослухняну, девіантну і делінквентну поведінку особистості. Але особливо істотними є ті зовнішні й внутрішні форми і способи регуляції поведінки, де правові норми або є каналами, за якими здійснюється соціальний вплив, або самі реалізуються по каналах цих способів регуляції. При здійсненні регулюючих впливів правові норми самі виступають у ролі і зовнішніх, і внутрішніх факторів регуляції поведінки. Будучи засвоєними, інтеріорізованими, перетворюючись у фактори внутрішнього світу людини, правові норми впливають на поведінку через систему внутрішніх факторів регуляції — правову самосвідомість і самооцінку, мотиваційну систему, еталони правової свідомості, правові стереотипи й установки, тобто стають власне особистісними засобами регуляції поведінки.

Особливого інтересу і соціального навантаження психологія соціальних норм набула внаслідок того, що нині рішення величезного числа соціальних і практичних проблем вже неможливе без точних наукових даних про закономірності соціальної поведінки людей, про механізми засвоєння, прийняття, використання вироблених у суспільстві правових норм. Правові норми беруть участь у формуванні вищого рівня регулятивних механізмів правової поведінки людини: її ідеалів, переконань, світоглядних установок, вищих правових нормативних уявлень. За допомогою правових норм суспільство формує, оцінює, підтримує, захищає, виховує такого члена суспільства, який йому необхідний, такого, що відповідає його природі, що реалізує його ідеали, що забезпечує його існування, відтворення і розвиток типу спілкування, поведінки, свідомості особистості. Та система правових норм, що стоїть за цим прикладом і визначає поведінку, думки і почуття громадянина нашого суспільства, не може за своєю природою бути зведена до деяких «зразків санкцій і дій», не може існувати і діяти без категорій совісті, обов'язку, моральних і правових зобов'язань, морально-правових уявлень, еталонів і цінностей. Вона не може «проникнути» й існувати в людині поза неї і без її соціально сформованої і соціально розвиненої індивідуальної правової свідомості і самосвідомості. Тому вивчення подібних систем правових норм і їх регулятивних функцій — якісно нова особлива задача юридичної психології. Необхідно дослідити, як правові норми представлено в правовій свідомості, як вони регулюють і детермінують правову поведінку [3].

Питання про співвідношення правових норм і індивідуальної правової свідомості на рівні психологічного аналізу, питання про психологічні механізми уявлення норм у свідомості і тим більше механізми їхньої дії є складними і практично мало опрацьованими в сучасних дослідженнях. Один з фактів, який найбільш часто спостерігається в даних дослідженнях полягає в тому, що як правило, психологічні дослідження не виявляють наявності чітко сформульованих правових норм у сфері усвідомлюваного людиною.

У зв'язку з цією обставиною можна висловити припущення про такий механізм дії правових норм, при якому вони виступають не як детермінанти і безпосередні регулятори поведінки, але як наступні обґрунтування і підстави для людини, її лінії поведінки і вибору варіантів дії в тій чи іншій ситуації. До такого трактування «детермінації» можна звести психологічні теорії «засвоєння» «інтеріоризації», «присвоєння соціальних норм», у нашому прикладі правових. В такому випадку справу можна представити таким чином, що людина в процесі індивідуального розвитку, соціалізації повинна «вичерпати» із суспільної правової свідомості, культури і т.п. деяку сутність і зазвичай у формі словесного формулювання, правила, інструкції і т.п., а потім «ввімкнути» її у свою індивідуальну правову свідомість — а саме у феноменологічне поле свідомості, де вона залишиться і, мабуть, повинна буде «детермінувати» поведінку. Зрозуміло, що фактично нерозв'язною при такому підході залишається теоретична і, що важливіше, практична проблема: чому «правові норми» не засвоюються, а якщо і засвоюються, то не завжди діють, «засвоюються формально», а якщо діють, то не завжди належним чином, а якщо і належним, то людина якось пасивно їх наслідує.

Слід, мабуть, допустити, що процеси презентації у свідомості, детермінації, регуляції і прояву в поведінці правових норм у дійсності відмінні від викладеного вище уявлення. Це уявлення, крім іншого, корениться й у тому самому «інтроспекціоністському» трактуванні свідомості, яка заснована на підході до феноменального поля свідомості. Наявність правової норми у феноменальному полі свідомості і самосвідомості особистості у вигляді вербального утворення, зрозуміло, можлива і необхідна. Відповідно необхідним і є психологічне вивчення феноменального поля правової свідомості особистості [7].

Однак варто звернути увагу на психологічний факт, отриманий у дослідженнях: при опитуванні людина формулює правову норму і надає їй функцію обґрунтування своєї поведінки. Але це означає не тільки те, що правова норма може і буває у певних умовах спілкування представлена у

феноменальному полі правової свідомості, але і те, що в людині є прагнення обґрунтувати свою поведінку, представити її як поведінку особливого типу — нормативну. І цей факт спостерігається на практиці настільки часто, що вважати його випадковим не доводиться, і треба шукати особливі психологічні закономірності [8].

Присутність правової норми в правовій свідомості дозволяє людині поставитися до неї й оцінити свої і чужі вчинки зі змістовної, якісної сторони в категоріях ціннісних і морально-правових відносинах, оцінити себе, ситуацію, партнерів по спілкуванню і їх поведінку співвіднести оцінювані явища з будь-яким правовим еталоном, відібрати, відсіяти, сформулювати стосунки, і таким чином регулювати свою поведінку. Таким чином, питання про презентацію правової норми у феноменальному полі правової свідомості тісно пов'язано із уявленням про детермінацію психічних явищ і процесів по типу впливу зовнішніх умов через внутрішні спонукальні системи особистості, так само як і з питанням про регулятивну функцію правової свідомості. Відносно поведінки і прояву особистості, то вони також пов'язані з питанням про процесуальний бік психічних проявів.

Обговорюваний факт наявності чи відсутності правової норми в правовій свідомості і можливості її включення в процес усвідомлення до феноменального поля правової свідомості і функцій презентованої правової норми змушує зробити такі припущення.

Можливість усвідомлення правової норми й свідоме чи несвідоме її використання, є доказом чого, що поведінка людини завжди протікає в умовах нормативного світу і завжди може бути проаналізована й оцінена в термінах норми чи відхилення від неї. Тобто свідомо це чи ні, але ми завжди діємо відповідно до тих чи інших правових норм. У цьому випадку можна говорити про «несвідому свідомість належного», про «особливу форму» правової свідомості. На рівні психологічного аналізу механізмів правової свідомості подібну дію будь-якого фактора можна віднести до його

функціонування не у феноменальному полі правової свідомості, в структурі поведінки [5].

Ми припускаємо, що поряд із уявленням правової норми у феноменальному полі правової свідомості особистості представлено в структурі індивідуальної правової свідомості й поведінки, і саме через структуру її перетворення, її перебудову вони впливають на поведінку людини, її властивості і прояви.

Відповідно можна припустити, що «засвоєння» правових норм, формування їх у людини відбувається шляхом структурної перебудови правової свідомості, її феноменального поля та її регулятивних функцій, так само як і перебудови мотиваційно-спонукальної оцінної системи особистості.

У вітчизняній літературі відокремлюють емпіричну правосвідомість, яку розуміють, як свідомість, що спрямовується на коло явищ, які не потребують теоретичного використання наукового підходу, а засновані на життєво-емпіричних знаннях і навичках [6]. Емпірична правосвідомість є відбиттям людьми правових явищ при їх зіткненні із правом у житті в процесі трудової, суспільної діяльності, сімейних, побутових відносинах та інше. Емпірична правосвідомість органічно пов'язана з безпосередньою практикою реалізації права, емпіричного досвіду у повсякденному житті людини. Правосвідомість виступає регулятором поведінки людини відповідно до існуючої системи права й суспільної правосвідомості.

Професійна правосвідомість потребує глибокого пізнання правових явищ і за допомогою емпіричної правосвідомості, визначається станом основних компонентів: раціональних, емоційно-психологічних, поведінкових. Причому соціально-психологічна сторона є провідною в професійній правосвідомості. В діяльності прокурора професійна правосвідомість віддзеркалює такі якості, як:

По-перше, конкретність і деталізованість раціональних компонентів професійної правосвідомості не виключає, а припускає знання загальних принципів права, правових норм і їх загального змісту (закріплених,

дефінітивних, декларативних).

По-друге, професійна правосвідомість проявляється у її системності. Це пов'язано із системністю права, з тим, що норми права не діють ізольовано. Правозастосовна діяльність не може бути забезпечена за допомогою розрізнених правових знань правозастосовників, їх простої сукупності.

По-третє, професійна правосвідомість прокурора проявляється в умінні практичного застосування правових знань. Закон, інтеріорізований у правосвідомості прокурора, є його професійним інструментом, основою правомірності у службовій діяльності. Професійна правосвідомість включає вміння професійно й адекватно застосовувати правовий «інструментарій» у практичній діяльності. Уміння застосовувати правовий інструментарій передбачає не тільки знання, розуміння й прийняття правових норм, але й оволодіння методами прокурорської практики. Тому професійна правосвідомість досягається як у результаті спеціальної правової освіти, так і в процесі практичної правозастосовної діяльності [7].

Активними формами виховання правосвідомості є повідомлення індивіду інформації про зміст і соціальну цінність правових норм. На цьому рівні формується система правових знань, яка охоплює уявлення про конкретні форми нормативної поведінки і поняття про загальні принципи її організації, тобто відбувається становлення правової свідомості. Правосвідомість - найважливіша сфера свідомості і поведінки особистості, хоча вона не завжди пов'язана із запам'ятовуванням всіх правових норм і статей (це професійна якість юристів), але для кожного громадянина є обов'язковим знання основних конституційних прав і обов'язків.

У правовій свідомості особистості з'єднані відображувальні і регуляторні сфери психіки. Правосвідомість можна охарактеризувати як концептуальну (внутрішню інтелектуальну) модель суб'єкта, в якій, з одного боку, відображається єство правових норм суспільства, а з іншого - формуються програми цілеспрямованої правовиконавчої діяльності.

Психологічний механізм взаємодії відображувальної (теоретичної) сфери правосвідомості з її регуляторною сферою є надзвичайно складним, але він розкривається завдяки методам системного аналізу. Одним з прикладів вживання системно - діяльнісного аналізу може служити теорія поетапного формування розумових дій (П.Я.Гальперін, Н.Ф.Тализіна). Вживання цього методу дозволяє глибше розкрити етапи розвитку правової свідомості особистості.

Для розвитку гармонійних відносин між декларованими нормами права і правосвідомістю громадян необхідним є формування відповідних чітко діючих правоохоронних, правовиконавчих і провозастосовних органів держави з тим, щоб кожний громадянин відчував повну гарантію захисту своїх прав і свобод. Тільки на цій основі можливе формування свідомої правослухнянної поведінки, коли людина прагне дотримуватися закону і підтримувати його, сприймаючи його як гаранта захисту своїх інтересів, честі і гідності.

Найважливішу роль в розвитку правової свідомості громадян повинна зіграти оновлена і раціонально побудована система етичного, трудового і інтелектуального виховання, здатна забезпечити формування у молоді активного життєстверджуючого менталітету і перетворення культури правової поведінки в невід'ємну властивість особистості. У вирішенні цього складного соціально-психологічного завдання першочергова роль належить рівню і концептуальній структурі правосвідомості професіоналів-юристів, особливо працівників прокуратури, які несуть відповідальність за додержання норм права в усіх галузях правозастосовної діяльності [8].

Формування теоретичних правових знань означає перехід від зовнішніх наслідувальних актів правослухнянної поведінки до їх інтеріоризації, тобто переведення в план внутрішніх інтелектуальних дій, утворюючих в своїй сукупності орієнтовну основу свідомо регульованої правової поведінки. Зміст такої орієнтовної основи (концептуальної моделі)

визначає характер здійснюваних суб'єктом практичних дій - їх екстеріоризацію відповідно до засвоєних норм моралі і права. Набутий суб'єктом досвід практичної правослухнянної діяльності, у свою чергу, надає зворотню дію на перетворення і вдосконалення внутрішньої інтелектуальної моделі і її категоріальної структури - нормативних правових понять [3].

В процесі розвитку суспільства формувались різні засоби включення особистості в систему суспільних зв'язків. Установлення суспільством визначених вимог до норм і права поведінки осіб, що займають ті чи інші соціальні позиції, є універсальним засобом соціалізації індивідів. Призначення соціальних норм відбувається в упорядкуванні поведінки людей, прогнозуванні відносин. Соціальні норми регулюють поведінку людей у соціальному середовищі, тобто взаємини між людьми і їх об'єднаннями. У суспільстві сформувалися моральні вимоги, що мають загальнолюдське значення та внутрішню налаштованість.

Висновки. Представники інформаційних теорій психіки розглядають людину як „цілеспрямовану систему”, активність якої пов'язана з наявністю уявлення-еталона, що активізує і спрямовує суб'єкта на досягнення певного результату. Саме ці уявлення-еталони стають основою функціональних систем певних видів професійної діяльності, де саморегуляція означає приведення суб'єктом своїх дій у відповідність з правовими нормами, що існують в даному суспільстві і в сфері професійної етики. Процес саморегуляції здійснюється шляхом професійних дій, які постійно порівнюються з наявним образом-еталоном, і у випадках неузгодженості цих дій із заданим значенням еталону суб'єкт здійснює необхідну корекцію як окремих рухів, так і одержаного результату відповідно з бажаним уявленням мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Долгова А.И. Знать и исполнять закон. М.: Юридическая лит., 1987. 200 с.

2. Акімова Л.М. Влада: деякі психологічні аспекти // *Наукові праці МАУП* / Редкол.: М.Ф. Головатий (гол. ред.) та ін.. – Вип. 6: Соціально-психологічні проблеми вдосконалення управлінської діяльності. К., 2003. С.32-34.

3. Бандурка А.М., Бочарова С.П, Землянская Е.В. Юридическая психология: Учебник. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр.дел, 2001. 640 с.

4. Васильев В.Л. Психологическая культура прокурорско–следовательской деятельности. Учебное пособие. СПб: 1998. 59 с.

5. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект). К.: Ніка-Центр, 2002. 296 с.

6. Алексеев С.С. Теория права. Х.: Бек Харьков, 1994. 223 с.

7. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1980. 230 с.

8. Косюта М.В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної держави: дис. ... докт. юрид. наук. Одеса, 2002. – 467 с.

REFERENCES

1. Dolgova A.I. *Znat' i ispolnjat' zakon* [To know and carry out a law]. М.: Juridicheskaja lit., 1987. 200 s [in Russian].

2. Akimova L.M. *Vlada: dejaki psihologichni aspekty* [Power: some psychological aspects] // *Naukovi praci MAUP* / Redkol.: M.F. Golovatyj (gol. red.) ta in.. – Vyp. 6: Social'no-psihologichni problemy vdoskonalennja upravlins'koi' dijal'nosti. К., 2003. S.32-34. [in Ukrainian].

3. Bandurka A.M., Bocharova S.P, Zemljanskaja E.V. *Juridicheskaja psihologija* [Legal psychology]: Uchebник. Har'kov: Izd-vo Nac. un-ta vnutr.del, 2001. 640 s. [in Russian]

4. Vasil'ev V.L. *Psihologicheskaja kul'tura prokurorsko–sledovatel'skoj dejatel'nosti* [Psychological culture of public prosecutor's-investigator activity]. Uchebnoe posobie. SPb: 1998. 59 s. [in Russian]

5. Barko V.I. *Profesijnyj vidbir kadriv do organiv vnutrishnih sprav (psyhologichnyj aspekt)* [A professional selection of shots is to the organs of internal affairs (psychological aspect)]. K.: Nika-Centr, 2002. 296 s. [in Ukrainian].

6. Alekseev S.S. *Teorija prava* [Theory of right]. H.: Bek Har'kov, 1994. 223 s. [in Russian]

7. Anan'ev B.G. *Izbrannyye psihologicheskie trudy* [Select psychological compositions]. M.: Pedagogika, 1980. 230 s. [in Russian]

8. Kosjuta M.V. *Problemy ta shljahy rozvytku prokuratury Ukrainy v umovah pobudovy demokratychnoi' derzhavy* [Problems and ways of development of office of public prosecutor of Ukraine are in the conditions of construction of the democratic state]: dys. ... dokt. juryd. nauk. Odesa, 2002. – 467 s. [in Ukrainian].

Oleksandr Kobets,

Doctor of Psychological Sciences,

Associate Professor of Psychology chair,

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,

Uman, Ukraine

SOCIAL NATURE OF CONCEPTUAL MAINTENANCE OF SENSE OF LAWYER'S JUSTICE

Forming of theoretical legal knowledge means a transition from the external imitative acts of lawobedient behavior to their interiorization, id est translation is in the plan of internal intellectual actions formative in the totality reference basis of the consciously managed legal behavior. The table of contents of such reference basis (conceptual model) determines character of the practical actions carried out by a subject - their interiorization in accordance with the mastered norms of moral and right.

In legal consciousness to personality is united reflectoral and regulator spheres of psyche. Sense of justice can be described as a conceptual (internal

intellectual) model of subject, in that, from one side, nature of legal norms of society is represented, and from other - the programs of purposeful rightexecutive activity are formed. A psychological mechanism of cooperation of reflectoral (theoretical) sphere of sense of justice with her regulator sphere is extraordinarily difficult, but he opens up due to the methods of analysis of the systems. One of examples of the use system - the theory of the stage-by-stage forming of mental actions can serve a activital analysis. The use of this method allows deeper to expose the stages of development of legal consciousness of personality.

For development of harmonious relations between the declared norms of right and sense of justice of citizens a necessity is forming of corresponding clearly operating law-enforcement, rightexecutive and lawapplytive organs of the state with that every citizen felt the complete guarantee of protection of the rights and freedoms. Only on this basis possible forming of conscious lawobediental behavior, when a man aims to adhere to the law and support it, perceiving him as a guarantor of defence of the interests, honour and dignity.

Key words: legal knowledge, imitative acts, lawobediental behavior, interiorization, legal behavior.

Тел. [0676128069](tel:0676128069)